

el que es comenta tant a la «Introduction» com a la «Conclusion», atès que s'acosta massa perillosament a la reducció psicològica i es corre el risc que l'aportació que podia fer al debat actual acabi en l'anècdota a què mena el relativisme hegemònic. En un pla més filològic, es pot criticar que els textos que comenta manquin com a apèndix i que potser caldrien unes citacions més llargues o en versió original al costat de la traducció, ja que el lector no pot contrastar fàcilment l'exposició de Fogel.

Tanmateix, haver inclòs les fonts hauria engreixat el volum i entorpit la lectura d'un estudi perspicaç, d'exposició entenedora malgrat la densitat dels temes tractats i refrescant, perquè defuig la perspectiva historiogràfica que abunda en aquest tipus d'estudis i proposa una nova clau que serveixi també per a llegir el nostre temps que sotsobra.

ROGER FERRAN I BAÑOS

Universitat de Barcelona

roger ferran@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0001-5665-7106>

Jordi CERVERA I VALLS. *La ruta de l'Èxode. Exegesi, geografia, arqueologia.* Mapes de Marie Reine Fournier. Barcelona: Centre de Pastoral Litúrgica, 2023. 466 p.; 21 cm. ISBN 978-84-9165-604-3. (Libri; 59)

L'obra que presento és el fruit madur d'un llarg procés de composició. Si no fos per la —relativa— joventut de l'autor (seixanta-tres anys), podríem afirmar que ens trobem davant de l'obra definitiva o compendi de coneixements oferts per un estudiós al gran públic acadèmic. Però, n'estic convençut, fra Jordi Cervera, de l'Orde dels Frares Menors Caputxins (OFM CAP), encara ha de fer moltes i molt importants aportacions al camp dels estudis bíblics de Catalunya. El llibre que ens acaba d'oferir és un projecte personal fet realitat: un estudi sobre el llibre de l'Èxode a partir de la intersecció de l'exegesi bíblica —estudi del text—, la geografia bíblica —el context espacial del text— i l'arqueologia —el testimoni de les restes materials que els vaivens de la història ens han deixat.

Val a dir que la lectura del llibre deixa el lector poc avesat a aquest tipus de literatura un xic desconcertat, sobretot per la quantitat ingent d'informació que aporta: dades de caràcter històric, arqueològic, geogràfic, però també interpretacions teològiques a propòsit del segon llibre de la Torà. S'hi entrelluca una vera coneixença del territori —geogràfic i textual ensems— que fa la impressió d'una mena de guia de viatge o, com en diuen els anglosaxons, un

companion. I és que endinsar-nos en l'obra de fra Jordi fa que, d'alguna manera, ens sentim companys del viatge que ell emprengué i que ara ens narra. És, per tant, tot un goig d'acompanyar-lo en aquesta ruta per l'Èxode que esdevé la seva principal contribució acadèmica al tema.

L'estructura és molt endreçada i permet d'orientar-nos-hi molt bé. Un pròleg (p. 9-12) de fra Riccardo Lufrani de l'Orde dels Predicadors (OP), company assidu de fra Jordi en les aventures pel Llevant mediterrani i les terres del Pròxim Orient antic, enceta l'obra i ens situa en el context de composició. De fet, ens dona la pista del gènere del llibre, un manual d'estudi actualitzat sobre els darrers coneixements que hom pot assolir sobre aquesta qüestió. Seguidament ve la introducció (p. 13-15), breu però aclaridora, que el doctor Cervera ens ofereix sobre el llibre i, molt especialment, sobre la seva interpretació del relat de l'Èxode. La disjuntiva exeegètica entre història (escola maximalista) i mite (escola minimalista) és resolta mitjançant la solució d'una tercera via, això és, la posició segons el qual «l'itinerari bíblic és *història mitificada convertida en itinerari teològic*» (p. 15; mantinc la cursiva de l'original). Estic convençut que, malgrat els encesos debats historiogràfics que s'han produït al respecte en les darreres dècades (Thomas L. Thompson, Philip R. Davies, Lester L. Grabbe, Israel Finkelstein, Niels P. Lemche, Nadav Na'aman, per citar uns pocs noms rellevants), una millor comprensió del concepte mateix de *mite* oferiria una aproximació més ponderada als relats bíblics en què es barregen història i teologia —com és el cas de l'Èxode i la ruta d'Israel pel desert. De fet, més enllà de l'atribució merament fictícia o llegendària dels mites, aquests ens ofereixen narracions que pretenen donar un significat concret a una realitat específica i, en conseqüència, són propostes de sentit —necessàriament contextuals i fruit d'una comunitat determinada, amb una cosmovisió que en marca granment la lectura que n'hem de fer—. És per això, sospito, que la ruta de l'Èxode ha de ser entesa no com un itinerari històric en el sentit positiu, factual, sinó com un camí de sentit. Aquesta és, d'altra banda, la conclusió a què arriba fra Jordi en el llibre —més enllà de les vies intermèdies, que solen conduir, com gran part dels camins, a Roma; o a l'entesa, que no és poca cosa!

Després de la introducció comença el cos del llibre pròpiament dit, que es divideix en setze capítols molt similars i volgudament reiteratius quant a l'estructura, amb una presència molt notòria de comentaris i qüestions de caràcter geogràfic —no en va l'autor ha fet, *in situ*, la ruta proposada pels textos que degué de recórrer el poble israelita acabat d'alliberar del jou egipci. Si exceptuem, doncs, el primer dels capítols del cos, «La ruta de l'Èxode en context

exegetíc, geogràfic i arqueològic» (p. 17-47), que és el pòrtic d'entrada al comentari pròpiament dit i que, per tant, ens mostra els punts de partença de cadascuna de les tres disciplines que s'entrellacen a l'obra, tota la resta (del 2 al 16) confegeixen l'itinerari textual que ens duu de la família de Jacob traslladada a Egipte (Gn 37-50) fins al comiat del gran líder del poble d'Israel, Moisès, al mont Nebó (Dt 33-34).

Repasant aquest itinerari, l'obra fa discórrer els epígrafs tot resseguint el camí narrat en el Pentateuc. El capítol segon, «El clan de Jacob a Egipte (Gn 37-50)» (p. 49-74), enceta el camí des del país de Goixen, al Baix Egipte, en l'època dels hikses (al Segon Període Intermedi, segles XVIII-XVI aC), tot i que en situa la redacció en època saïta (al Tercer Període Intermedi, segles VII-VI aC). El capítol tercer, «La sortida d'Egipte (Ex 1-13)» (p. 75-93), narra les peripècies de la sortida d'Egipte per part del poble d'Israel a través de la via d'Horus, el camí fortificat amb ciutadelles que connectava la zona de Suez amb la terra de Canaan, especialment la zona filisteia o costanera. El capítol quart, «El pas del mar (Ex 14-15,21)» (p. 95-113), prossegueix les proeses de la fugida d'Egipte, amb totes les dificultats a l'hora de salvar les zones lacustres del nord-est d'Egipte i aconseguir travessar la barrera aquàtica que unia la gran zona de desembocadura del Nil amb la mar Mediterrània. El capítol cinquè, «La travessa pel desert (Ex 15,22-18,27)» (p. 115-132), ens mostra la categoria altament probabilística del traçat d'Israel per la zona del Sinaí. Essent impossible determinar-ne l'itinerari, hem de conformar-nos amb els aspectes —altrament interessants— vinculats a l'etiologia dels topònims i, en darrera instància, a la teologia que traspuja d'aquest camí de llibertat. El capítol sisè, «El mont Sinaí (Ex 19-40; Lv; Nm 1,1-10,10)» (p. 133-148), constitueix el comentari de la important perícopa del Sinaí (estrictament Ex 19-34), *lato sensu*. Aquest cim teològic de la Torà (on trobem el Decàleg i el Codi de l'Aliança, per exemple) s'ubica, geogràficament, al Djebel Musa 'turó de Moisès', al peu del qual trobem el monestir de Santa Caterina. La realitat és que sols ha perdurat la memòria d'època bizantina de la localització bíblica de la muntanya de la revelació, així que, en conseqüència, la tradició rebuda és la que el nostre aventurer dona per bona —o ben trobada, en tot cas!

El capítol setè, «Del mont Sinaí a Cadeix (Nm 10,11-20,13)» (p. 149-170), ens permet traslladar-nos del sud del Sinaí fins al nord-est de la península, prop de la zona actual de Tell-el Qudeirat, punt de confluència de rutes caravanes que uneixen el Sinaí amb el Nègueb. El capítol vuitè, «De Cadeix al torrent Arnon (Nm 20,14-21,13)» (p. 171-195), ens transporta per una ruta força erràtica que discorre des de l'Arabà fins al golf d'Àqaba, sense gaires pre-

cisions. El capítol novè, «Del torrent Arnon a les planes de Moab (Nm 21,14-35)» (p. 197- 219), ja situa l'acció a la zona sud-oriental de Canaan, en terres d'Edom i de Moab. El capítol desè, «Sojorn a les planes de Moab, davant de Jericó (Nm 22-31)» (p. 221-239), plenament instal·lat el poble a les planes moabites, remarca el lideratge sacerdotal. És on es narra l'episodi raríssim de la somera de Balaam i, per tant, on es fa notar la benedicció claríssima del Senyor a Israel i el rebuig de tota forma d'idolatria. El capítol onzè, «La primera instal·lació (Nm 32)» (p. 241-257), ens dona notícia de la presa d'un sector de la Transjordània per part de les tribus de Rubèn, Gad i part de Manassès. El capítol dotzè, «La recapitulació de l'itinerari (Nm 33,1-49)» (p. 259-280), és la síntesi del triomf final de l'empresa israelita, tot remarcant el guiatge mosaic sota la direcció i voluntat divines.

El capítol tretzè, «Repartició i delimitació de Canaan (Nm 33,50-36,13)» (p. 281-295), ens vol donar raó dels límits geogràfics —sempre idealitzats, i que mai no són fàcils de resseguir— que el text ens diu que eren els que el Senyor comunicà a Israel un cop arribat a les portes de la terra promesa. La veritat és que aquí s'hi barregen elements cronològics molt distants i que fan molt complicada la confecció d'una frontera més o menys definida. El capítol catorzè, «D'explicar la ruta de l'Èxode a recordar-la (Dt 1,1-4,43)» (p. 297-331), és l'inici de l'al·locució de Moisès al poble. Aquí es comença a fer una recapitulació de totes les experiències viscudes i, sobretot, una interpretació teològica de la història d'Israel. El capítol quinzè, «L'itinerari israelita i la Torà de Moisès (Dt 4,44-32,52)» (p. 333-356), configura un dels elements centrals de la Torà: el record de les prescripcions de l'aliança sinaítica —amb les degudes interpretacions deuteronomistes!— i la importància de l'observança dels compromisos adquirits amb el Senyor. El capítol setzè i darrer d'aquest itinerari, «Comiat i mort de Moisès (Dt 33-34)» (p. 357-367), és la fi d'una etapa i l'inici d'una altra, la xarnera narrativa i teològica que uneix el record de l'Aliança i les promeses —i benediccions, òbviament— amb les narracions dites històriques —els llibres profètics anteriors de la tradició hebrea—, que continuen amb la figura successora de Josuè.

En darrer lloc trobem el capítol dissetè, «La ruta de l'Èxode: conclusions» (p. 369-375), que és la destil·lació dels elements principals de cadascun dels capítols centrals. El llibre es tanca amb unes pàgines dedicades als topònims bíblics (p. 377-389), una generosa bibliografia (p. 391-434) i un utilíssim annex cartogràfic (p. 435-450). Clou l'obra l'índex general (p. 451-466).

Quant a la bibliografia, que és una eina important per a l'ampliació de punts concrets tractats en el decurs del llibre, hi trobo a faltar algun títol es-

pecialment rellevant pel que fa a la temàtica tractada. Em fa l'efecte que, per exemple, s'hi hauria d'afegir l'obra pòstuma de Gösta W. Ahlström, *The History of Ancient Palestine from the Palaeolithic Period to Alexander's Conquest*, de 1993, ni que sigui per la completesa enciclopèdica del tractament històric que fa de la terra de Canaan. També crida l'atenció l'absència de referències a Thomas L. Thompson, a Mario Liverani o a John Van Seters, per dir-ne sols uns pocs. Això no treu cap valor, emperò, tal com ja he dit, a l'elenc bibliogràfic, que és extens i suficientment complet.

Un altre element, segurament de menor importància, és que una obra com aquesta, amb l'esforç ingent que suposa i amb l'atenció detallada que l'autor ha fet a cadascun dels epígrafs, no hagi passat per una revisió estilística més acurada. Hi ha un reguitzell de qüestions de detall, totes de poca importància, que malgrat que no desmereixen per res el conjunt, semblaria oportú d'haver-les pogut esmenar prèviament a la publicació. Per dir-ne només algunes, hi podem trobar certes paraules enganxades a què caldria afegir espais, majúscules en lloc minúscules, algun ús incorrecte de les abreviatures dels llibres bíblics, ús incorrecte d'alguns diacrítics o la reiteració de l'abreviatura del llibre bíblic en una enumeració de capítols i/o versets d'aquest mateix llibre. Tot plegat, com dic, no altera en cap cas la qualitat general de l'aportació majúscula del doctor Cervera.

JOAQUIM MALÉ I RIBERA
Facultat de Teologia de Catalunya
jmale.teologia@edusantpacia.cat

Jordi MAÍZ CHACÓN. *La dona jueva a la Mallorca medieval (segles XIII i XIV).* Amb cinc il·lustracions de gravats de jueves publicats en estudis del segle XIX. Mallorca: Leonard Muntane; Ajuntament de Sa Pobla, 2024. 79 p.; 18,5 cm. ISBN 978-84-19630-65-0. (Panorama de les Illes Balears; 87) [XXIII Premi Alexandre Ballester d'Assaig (2023), atorgat per l'Ajuntament de Sa Pobla]

Arran la seva tesi doctoral, *Actividades económicas y políticas de los judíos de Mallorca en la Baja Edad Media (1229-1391)* (Palma, UNED, 2007-2008),¹

1. Publicada amb el títol *Los judíos de Baleares en la Baja Edad Media: Economía y política*, Madrid i Oleiros (la Corunya), UNED i Netbiblo, 2010, 198 p.